

Bodrogvári Ferenc

AZ ELMÉLET FELELŐSSÉGÉRŐL

A marxizmusnak és más szocialista elméleteknek a szocializmus szubjektív erői konstituálódásában betöltött szerepével kapcsolatos téma az elmélet kritikai ártértékelésének elvégzését teszi szükségessé. Ugyanis, amióta Marx kimondta, hogy a filozófia áttevődik a politikába, gyakran megtörténik, hogy a filozófia forradalmi realizálása és önmaga felszámolása folyamatában a politika, mint az emberinek a realizálása, céllá válik. Én a politika eluralkodásának veszélyéről, illetve ennek megkerülési lehetőségeiről fogok beszélni.

Ezen a kerekasztal-beszélgetésen gyakran hallottuk a nyomatékos felszólítást: „Ne akadémiai, hanem cselekvő marxizmust, ne mesét, hanem a világ megváltoztatását!” Ez az igény Marx 11. Feuerbach-tézisének afirmációjaként hangzik el, egyaránt Délen és Keleten, Nyugaton és Északon. Ez egyrészt az akaratnak, mint a forradalmi szubjektum összetevőjének a megmutatkozása és a „szenvedélyé, mely nélkül semmi nagy dolog nem mehetett végbe a történelemben” (Hegel). Másrészt ez a megfogalmazás nem érinti a legfontosabbat: a forradalom célját. Marx elméletében a forradalom végső célja az ember, a maga teljességében.

Ezzel szemben, ha a politika — mint a cselekvés kifejezése — eluralkodása az embert eszközként kezeli, objektumként, melyet formálni kell, bevezetni a paradicsomba, ez azt jelenti, hogy a politika önmaga céljává válik. Ezzel együtt axiómává alakul és mint axiómából, szabadon dedukálható bármi, kinek-kinek a tetszése szerint.

A politikai ideológiában a munkásosztálynak a forradalom szubjektumává való azonosítása tematizálatlan feltevés; a munkásosztályt nyilvánvaló tényként értelmezi. Ezzel szemben a fogalom az absztrakt általánosság szintjén marad, mint különböző „racionális dedukciók” tárgya. A munkásosztály úgynevezett racionális vagy tudományos analízisből el lehet jutni például olyan állásponthoz, hogy a demokratikus szocializmus fogalma szószaporítás, mert a szocializmus már jelentésénél fogva demokratikus, vagyis a legjobb. Ezzel Leibniz téziseit affir-

máltuk a lehetséges világok legjobbjáról, amely már csak tökéletesedhet. A szubjektív erők feladata az adottnak a tökéletesítése.

Az elfogadott axióma alapján a probléma gnoszeológiai dimenziójúvá szűkül: a szocializmus feltétele a tudás és a hatalom és jókora adag reménység. A tudás és a hatalom a politikai irányítás technikájaként konstituálódik. Ilyen összefüggésben az igazi út a tudományos-technikai forradalommal azonosul, mint ami a kívánt ideális állapotba vezet. Az eschatologus hangvétel nyilvánvaló. Ezért e koncepción belül — mint azt Ivo Pajic állítja —, a szubjektív erők meghatározását illetően az abszolút tudás uralkodik. A szubjektív erők konkretizálása, a munkásosztály absztrakt fogalmából kiindulva, az analízis szigorú funkcionális-strukturális szabályai szerint megy végbe. A munkásosztály operacionális meghatározása aszerint történik, hogy pl. nemzet plusz struktúra, vagy állam plusz párt, vagy nemzet plusz mozgalmi eszme stb. Az ember ebben az operacionalizálásban csak mint „homo politicus” jelenik meg. A forradalom mintegy önmagát jelenti be, mint a szólásban van: „Ex Oriente lux” (Kelet alatt itt nem elsősorban a szocialista keletet értem). Így alakul ki tehát egy operacionálizált koncepció a szubjektív erőkről, melyeknek előre meghatározott szabályok szerint kell szerveződniük. Jóllehet ez a kép megengedi különböző variánsok létezését, de alapvetően az egyetlen lehető, a politikai viszonyok összességének gnoszeológiai modellje érvényesül benne.

A munkásosztály tematizálatlan fogalma, mely meghatározott politikai struktúráként konkretizálódik, ezáltal mint értékideál, mint valami lebegő „Sollen” vetítődik ki, aminek lennie kell. Az, aminek lennie kell, tehát azonosul az egzisztens politikai eszközrendszerrel. Ennélfogva a vitából, mint a kerekasztal-beszélgetés egyik résztvevője hangsúlyozta, eltűnik a kizsákmányolás kategóriája. A kizsákmányolás formáinak elemzése helyett a vita a politikai irányítás elemzésére irányul. A kizsákmányolás válik a politika reflexiójává, nem pedig fordítva. Az osztálytudat ebben az inverzióban voluntarista módon jelenik meg. Az értelem az akarat szolgálatában áll, ami ugyancsak különös inverzió. A szubjektív erőket e koncepció szerint elsődlegesen az akarat jellemzi, és ebből következik az értelem elkötelezése.

Amennyiben ezt az elméleti koncepciót állandósítjuk, Orwell világának félelmetes víziójával találjuk szembe magunkat, melyben a voluntarista tudat valahonnan ismeri az igazságot, amit kinyilatkoztatásként közöl velünk. A kérdés „Quis custodiet ipsos custodes?” (Ki őrizze az igazság őreit?) válasz nélkül marad.

A marxizmusnak mint a forradalom elméletének az ember egyoldalú „homo politicus”-ként való felfogása helyett a totalitásból, mint központi kategóriából kell kiindulnia. A totalitás elvének hangsúlyozásával találkozunk már ezen a kerekasztal-beszélgetésen, először egy északi résztvevő referátumában, majd egy USA-beli résztvevő felszólalásában. A totalitás elve azonban nem jelenti azt, hogy az egyedi ember totalitásából kell kiindulni, aki — állítólag — az ember generikus lényegét

reprezentálná, ugyanígy nem lehet kiindulni Marx 6. Feuerbach-tételének téves értelmezéséből sem, azaz az ember nembeli lényegének leegyszerűsítéséből a politikai struktúráként azonosuló szupraindividuális társadalmi viszonyok együttesévé. A totalitás elve az ember nembeli lényege összetevőinek az adott társadalmi-történelmi feltételekben való elemzését igényli.

Szükség van annak kutatására is, mi történik a munkával, a tőke világában éppúgy, mint a szocializmusban, ami a tőke transzformálásának, fermentálásának és megszűnésének folyamatát jelenti. A munka elemzése alapján határozhatók meg a forradalom szubjektumának jellegzetességei a modern feltételek között. Ezek a jellegzetességek a különböző szinteken különbözőek, mert például a munkásosztály sem monolitikus. Más jellegzetességei vannak a kelet- és nyugat-európai országokban, mások a sajátosságai Afrikában és Ázsiában, mivel a — fejlett vagy fejlődő — munkásosztály lényegét a munka jellegzetességei határozzák meg.

Marx szerint a primitív ember látszólag „teljesebbnek” tűnik, mert még nem történt meg a természet és a társadalom iránti viszonyának teljes tagolódása. A modern ember egyetemlegesen jelenik meg, de egyetemlegessége üres egyetemlegesség. Marx gondolatait parafrázálva: neveltségés volna ma kritikátlanul átvenni a munkásosztály 19. századi fogalmát és ebből a fogalomból vezetni le a modern munkásosztály minden jellegzetességét, ezek politikai konzekvenciáival együtt.

Hasonló a helyzet az ember nembeli lényege következő összetevőjének, a tudatnak az analízisével is. A tudat mindig a tapasztalati előtt jár, legalábbis abban az értelemben, hogy teleológiai már kezdetben kivetíti az elkövetkező tevékenység végét. Amennyiben viszont a tudat egyetlen mozgatóerőként lép fel, mint az igazság birtoklója, mely független magától a realizáció folyamatától, úgy a világmindenség urává, magává a lényé válik. Ekkor jön létre az a „képzelt tudat”, amiről Marx beszél, mint az igazság egyetlen birtoklója. Viszont e „sérthetetlen tudat, elszakadása következtében az igazság tolmácsolása voluntaritása, eltérő. Ezért a szocializmus szubjektív erőit tudatunk konstituálódásának különböző determinánsai szempontjából kell megítélni. A szocializmus, a forradalom szubjektumai és a szocializmus iránt érdekelt szubjektív erők tudati determinánsainak elemzése ennél fogva annak felismerését eredményezheti, hogy a klasszikus munkásosztály mellett szubjektív erők lehetnek más erők is. Az a véleményem, hogy nem összeegyeztethetetlen Marx nézeteivel, ha a szubjektív erők közé sorolom például Latin-Amerika, Ázsia vagy Afrika egyes országaiban nem csupán a munkásosztályt, hanem azokat az embereket is, akik kulturális totalitásukat nem tudják elérni — többek között a civilizáció európai modelljének óriási nyomása következtében. Ez nem jelent eltérést attól a meggyőződéstől, hogy ontológiai helyzeténél fogva a munkásosztály a forradalom szubjektuma. Arra a tényre szeretnék csak rámutatni, hogy korunkban nem szabad a munkásosztály, vagy a munkás

európai modelljét, vagy akár a munkásosztály megnyilvánulásainak empirikus modelljét kivetíteni az egész világra, mert könnyen megtörténhet, hogy a süketek beszélgetéséhez válik hasonlatossá. Korunk a különböző kultúrák, hagyományok, gazdasági szerkezetek stb. kora. Ebből kifolyólag veszélyes egy tudatforma eluralkodása; könnyen előfordulhat, hogy a transzcendentális tudat téziseinek csapdájába visz bennünket. Éppen ezért volt jóleső érzés a Szovjetunióból elhangzott figyelmeztetést hallani, hogy a szocializmus nem mérhető azonos mércével a különböző feltételek között, a fejlődés különböző szintjén.

A társadalmiság mint generikus lényeg analízise arra mutat, hogy még mindig csak látszólagos közösségben élünk. Ennélfogva a tőke világában létező munkásosztály vagy bármely másik szociális csoport még mindig csak látszólagos közösség, a valós emberiség látszata csupán. Annál kevésbé van jogunk egy látszólagos közösség egy szervezeti formáját — például osztályt, pártot, instrumentalista szervezetet stb. — egyetlen helyes modellé nyilvánítanunk. A társadalmiság analízise ezzel szemben azt bizonyítja, hogy helyesebb Marxnak a társult termelőkkel kapcsolatos tételéből kiindulni. Ez az analízis a társadalmiságot lényeges elemeire bontja, mint amilyen a munka, az eszközök, a szükségletek társítása. A szubjektív erők ezen analízis alapján történő meghatározása felülemelkedik a politikai szervezetek egyoldalúságának korlátain. A szocializmus szubjektív erőinek számbavétele az emberi szükségletek szempontjából — amiről elég sok szó esett ezen a kerekasztal-beszélgetésen —, nem rekedhet meg az új forradalmi szükségletek felkutatásával kapcsolatos téziseken. Tulajdonképpen az alapvető autentikus szükségletek radikalizálásának szükségességéről van itt szó; a munka iránti szükséglet, a tudatos projekciók, a közösség, az egyetemes affirmálódás radikalizálásáról. Az ún. új szükségletek általában kvantitatívak: egyetlen uralgó szükséglet variánsai, azaz a tőke azon szükségletéé, hogy egyetemessé váljon. Ebből következik, hogy amennyiben a szocializmus szubjektív erői új szükségleteken inszisztálnak, figyelemmel kell kísérni, nehogy ez a meglévő kapitalista szükségletek rafináltabb kielégítési módjává váljon. Az emberré válás szükséglete felszabadításának az emberekben nem csak egy módja van, ezért a szocializmus szubjektív erői sem lehetnek uniformok. Az individuumok nembeliségének homogenizálása rendkívül differenciált módon megy végbe, jóllehet azonos feltételek mellett mindenki számára. Ennek megfelelően a szocializmushoz vezető út, mondjuk Ghanában, teljesen más tényezők által meghatározott, mint Jugoszláviában vagy Magyarországon.

A feltételek ilyen heterogenitása viszont végső soron ahhoz a kérdéshez vezet: mi a szocializmus?

A szocializmus, legalábbis egyelőre, még „a politika palástjába” burkolózik (Marx terminusa), még a vajúdas szakaszában van. Ahhoz, hogy ezt túlléphessük, túl kell lépnünk a tőkés viszonyokon. Ahhoz viszont, hogy a szocializmus levetesse politikai palástját, a politikát kell felhasználnunk, de nem a szupraindividuális hatalom, az akarat, az ural-

kodó tudat értelmében vett politikát. Olyan értelemben vett politikára van szükség, amely egybehangolja és tisztelgetben tartja a különböző érdekeket, a különböző érdeklődést. A társadalmon belüli azonos feltételek politikai megoldása viszont még egy problémát feltételez: az ember viszonyát a természethez (amiről úgyszintén elég sok figyelmeztetés hangzott el).

A szabad viszonyok, a szocializmus stb. problémája a társadalmon belül, újabb kérdést vet fel: Hogyan lehet egy társadalom szabad, ha a maga teljességében továbbra is kizsákmányolóként viszonyul a természethez? A szocializmus egyes konceptusaiban még ma is a természet feletti kizsákmányoló uralom érvényesül. Ez a gnoseologizmus szélsőséges megnyilvánulása, mely szerint a tudat manipulál objektumaival. Elképzelhető-e, hogy az ember eljusson a „szubjektív szocialista erők” szintjére, hogy interperszonális viszonyaiban szabaddá váljon, s ugyanakkor a természet irányában megtartsa globálisan kizsákmányoló magatartását? A természet kizsákmányolása ugyanis a kizsákmányolás társadalmi szervezete útján megy végbe. Elkerülhetetlen tehát, hogy Északnak Dél irányában történő kizsákmányoló viszonyában konkretizálódjon, vagy fordítva. Amennyiben ez a probléma a szocializmus szubjektív erői lehetőségeire irányuló kutatások során megoldatlan marad, igazat kell adnunk az USA-beli részvevőknek, aki szerint az elkövetkező évtizedben „patt-helyzetre” számíthatunk.

Hozzászólásom lehet hogy a filozófiai absztrakciók szintjén mozgott, de talán sikerült ismertetnem azt a veszélyt, melyet az a tézis rejt magában, hogy az elmélet a tapasztalat szolgálólánya. Amennyiben a tapasztalatot nem tematizáljuk elméleti síkon, könnyen megtörténhet, hogy az elmélet hiába törekszik a megoldásra, mert a forradalmi lehetőségek belevesznek az empiria pragmatizmusába.

A szerző autorizált felszólalása
a cavtati értekezleten 1979-ben.

Rezime

O odgovornosti teorije

U svojoj diskusiji na okruglom stolu u Cavtatu* autor je pred sebe postavio dva osnovna cilja: ukazati na opasnosti od predomnacije politike i na moguće puteve prevazilaženja te opasnosti.

U političkoj ideologiji radnička klasa se — u smislu evidentne činjenice — identifikuje kao subjekt revolucije. Konkretizacija subjektivnih snaga odvija se po strogim funkcionalno-strukturalnim pravilima analize. Radnička klasa se operacionalno određuje kao — na primer — narod plus struktura, ili država plus partija itd. U ovoj operacionalizaciji čovek se pojavljuje isključivo kao Homo politicus, uz dominaciju gnoseološki izvedenog univerzuma političkih odnosa.

Sa druge pak strane, analiza determinanti svesti o socijalizmu, o subjektu revolucije i o subjektivnim snagama dovodi do saznanja, da subjektivne snage pored klasične radničke klase mogu da budu i druge snage: u savremenim uslovima ne sme se naš evropski model projektovati na čitav svet.

Poseban problem predstavlja društvenost kao konstituent generičke сутine. Njene analize pokazuju da u postojećem svetu kapitala radnička klasa (ili bilo koja druga socijalna grupacija) je još uvek prividna zajednica. Ispravnije je — ukazuje autor — u ovoj analizi početi od Marksove teze o udruženim proizvođačima, pri kojoj se pojam društvenosti razlaže na svoje bitne elemente: na problem udruživanja rada, sredstava i potreba.

Posebnu pažnju zaslužuje problem čovekovog odnosa prema prirodi: kako može jedno društvo da bude slobodno, ukoliko se eksploatatorski odnosi prema prirodi? — Pitanje nije retoričko, jer autor skicira moguće (ne previše optimističke) odgovore, naročito pod uslovom, da prevagne teza po kojoj je teorija sluškinja empirije, u kojem bi se slučaju moglo desiti, da teorija uzalud stremi ka ostvarenju, jer se sve može izgubiti u pragmatizmu empirije.

Resumme

Die verantwortlichheit der Theorie

In seiner Diskussion, an der Rundtischkonferenz in Cavtat* hat sich der Verfasser zwei grundlegende Ziele gesteckt: auf die Gefahr der Predomination der Politik und auf die mögliche Wege der Überwindung dieser Gefahr hinzuweisen.

In der politischen Ideologie, identifiziert sich die Arbeiterklasse — als unbestrittene Tatsache — als Subjekt der Revolution. Die Konkretisation der subjektiven Kräfte, entwickelt sich laut sirengen funktionell-strukturellen Gesetzen der Analyse. Die Arbeiterklasse bestimmt sich operationell als — zum Beispiel — Nation plus Struktur, oder Staat plus Partei, usw. In dieser Operation meldet sich der Mensch ausschliesslich als homo politicus, bei Domination des gnosseologisch ausgeführten Universums, politischer Verhältnisse.

Andererseits wieder, führt die Analyse der Determinanten des Begriffes über den Sozialismus des Revolutionssubjektes und der subjektiven Kräfte zur Erkenntnis, dass die subjektiven Kräfte neben der klassischen Arbeiterpartei, auch andere Kräfte sein können: in der heutigen Zeit darf man unser europäisches Modell nicht auf die ganze Welt projektieren.

Ein Sonderproblem ist die Gesellschaftlichkeit, als die Konstituente des generischen Wesens. Ihre Analysen beweisen, dass in der bestehenden Welt des Kapitals, die Arbeiterklasse (oder jede andere soziale Gruppe), noch immer nur eine scheinbare Gemeinschaft ist. Es ist rechtmässiger — beweist der Verfasser — in dieser Analyse der marxischen Thesen, über die vereinigten Produzenten auszugehen, in denen der Begriff der Gesellschaftlichkeit auf seine wesentliche Elemente verteilt sind: auf das Problem der Vereinigung der Arbeit, der Mittel und des Bedarfes.

Eine sonderliche Aufmerksamkeit verdient das Verhältnis Mensch-Natur: wie kann eine Gesellschaft frei sein, wenn sie sich als Exploator gegenüber der Natur benimmt? Die Frage ist nicht rhetorisch, da der Verfasser die

möglichen (nicht sehr optimistischen) Antworte zitiert, besonders der überwiegenden These, dass die Theorie, die Dienerin der Empirie ist. In diesem Falle könnte es geschehen, dass die Theorie umsonst zur Erfüllung strebt, den in Pragmatismus der Empirie kann alles verloren gehen.